

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ АРТ-ТЕРАПІЇ У ВИХОВАННІ САМОСТІЙНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ РІЗНОГО ТИПУ

Статтю присвячено вивченню впливу арт-терапії на виховання самостійності у молодших школярів інтернатних закладів різного типу. В статті розкрито сутність застосування арт-терапії у роботі з соціально депривованими дітьми з різними поведінковими та емоційними розладами, що є наслідком руйнування прихильності. За висновком автора, арт-терапія у педагогічній інтерпретації розуміється як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої (візуальної) творчості. У статті також розглянуто вплив арт-терапевтичних занять на розвиток емпатії у відносинах молодших школярів з вихователем, можливості поєднання когнітивно-орієнтованих бесід вихователя з творчими заняттями арт-терапією. Концептуальні положення проілюстровані впровадженням корекційно-розвивальної Програми «Сім кольорів життя» у виховну роботу інтернатних закладів різного типу. Програма інтегрує зусилля вихователя та психолога інтернатного закладу у підтримці природної потреби молодших школярів бути самостійними.

Ключові слова: «вихованець», «самостійність», «емоційне неблагополуччя», «арт-терапія», «директивний та недирективний підхід», «фасилітуючий арт-терапевтичний простір».

Статья посвящена изучению влияния арт-терапии на воспитание самостоятельности у младших школьников интернатных учреждений разного типа. В статье раскрыта сущность применения арт-терапии в работе с социально депривированными детьми с разными поведенческими и эмоциональными расстройствами, которые являются следствием разрушения привязанности. Арт-терапия в педагогической интерпретации может обозначаться как забота об эмоциональном самочувствии и психологическом здоровье личности, группы, коллектива средствами художественного (визуального) творчества. В статье также рассмотрено влияние арт-терапевтических занятий на развитие эмпатии в отношениях младших школьников с воспитателем, возможности сочетания когнитивно-ориентированных бесед воспитателя с творческими занятиями арт-терапией. Концептуальные положения проиллюстрированы коррекционно-развивающей Программы «Семь цветов жизни» в воспитательную работу интернатных учреждений разного типа с младшими школьниками. Программа интегрирует усилие воспитателя и психолога заведения в поддержку естественной потребности воспитанников быть самостоятельными.

Ключевые слова: «воспитанник», «самостоятельность», «эмоциональное неблагополучие», «арт-терапия», «директивный и недирективный подход», «фасилитирующее арт-терапевтическое пространство».

Article it is devoted the study of influencing of Art Therapy on education of independence for the junior schoolboys of state establishments of the education of different type. In the article essence of application of Art Therapy is exposed in work with social deprivation children with different behavioral and emotional disorders which are investigation of attachment destruction. Art Therapy can be determined as pedagogical direction of therapy, that in pedagogical interpretation can be understood as an anxiety about an emotional feel and psychological health of personality, group by facilities of artistic (visual) creation. In the article, influencing studies of Art Therapy on development of empathic of relationships a pupil with an educator, possibility of combination of the cognitive oriented conversations of educator is also considered with creative studies of Art Therapy. Conceptual positions are illustrated introduction of correction developing Program «Seven colors of life» for junior schoolboys in an educate work of state establishments of the education of different type. The program integrates effort of educator and psychologist of establishment in support of natural necessity of pupils to be independent.

Key words: «pupil», «independence», «emotional problems», «Art Therapy», «directive and undirective approach», «facilitation Art Therapy space».

Виховання – складний, часто непередбачуваний процес з відкладеним на перспективу результатом. Будь-які виховні інтервенції часто сьогодні здаються недостатніми, завтра проростають, але дають не завжди ті плоди, що ми припускаємо спочатку. Кожна особистість з малих років володіє своїм унікальним потенціалом. Цей потенціал складається з ресурсних характеристик особистості й тих, що знаходяться в дефіциті. Дуже важливо відповідно до віку, індивідуальних особливостей і можливостей реальних обставин, в яких виховується дитина, визначити сильні сторони її особистості й слабкі, – ті, які повинні бути в ході виховання мінімізовані. На жаль, сучасний стан виховних технологій, що застосовуються в інтернатних закладах різного типу, не відповідають сучасним потребам виховання самостійної та життєстійкої особистості.

Вихованець інтернатного закладу часто виявляє стійку незадоволеність потреби у прихильності [1]. Для нормального розвитку і для збереження психічного та психологічного здоров'я дитина повинна відчувати самоповагу. Це відчуття виникає у дитини завдяки любові і безпеці. Діти з батьківською і соціальною депривацією позбавлені любові, захисту і належної опіки з боку вихователів, які замінили батьків. «Дефіцит любові», за Т.А. Флоренською, приводить до тяжких наслідків у душевному розвитку дитини [7]. Такі діти сприймають світ відносин у вузькому діапазоні мінорних настроїв: суму, образи, ворожості і страху. Вони спотворено бачать і реальні відносини між людьми. Якщо дитині бракує любові, виникають так звані «психічні відхилення», труднощі характеру, розлади особистості до рівня психічних захворювань [7]. За свідченням Д. Джеффріс, в основі найбільш жорстоких випадків насильства дорослих лежать хворобливі травматичні переживання, що пов'язані з незліченними приниженнями і неприйняттям людини в

дитинстві [6]. Дефіцит уваги приводить до погіршення успішності, нерідко до агресивної і асоціальної поведінки дитини як способу компенсації недоліку визнання і любові з боку дорослих. Емоційна сфера дитини, яка залишилася без батьківського піклування часто виявляється недостатньо розвинутою. Емоційне неблагополуччя впливає на загальний психічний розвиток, тому що саме розвиток відчуттів та сприймання формує здатність до розумового розвитку та мовлення дитини. Часто молодший школяр інтернатного закладу має особливі поведінкові прояви, що сигналізують про емоційне неблагополуччя.

Метою цієї статті є визначення місця арт-терапевтичної технології у виховному просторі інтернатного закладу та у розвитку самостійності та життєстійкості вихованців інтернатних закладів різного типу.

На думку психологів, поведінка людини у всі часи заохочується одним мотивом – прагненням до повної самореалізації. Коли індивід досягає перепони, котра ускладнює досягнення його самореалізації, то з'являється опір і напруга. Прагнення до самореалізації продовжує мотивувати, і поведінка індивіда свідчить про те, що вона задовольняє цей мотив іншим способом – заганняючи мотив у внутрішній світ, де витрачається менше зусиль. Чим більше це прагнення обернене усередину, тим більше небезпечним воно стає, і ніж більше людина віддаляється від світу реальності, тим складніше їй допомогти [8, с. 19]. Різні типи поведінки, що характеризуються поганим пристосуванням, такі як занурення в себе, компенсація, проєкція, регресія, витіснення і решта всіх інших механізмів поганої пристосованості, схоже є доказами внутрішньої спроби «Я» наблизитися до повної реалізації «я»-концепції. Але ця реалізація досягається приховано, її результатом стає викривлена реальність [8, с. 20].

Одним із нових підходів у питанні виховання життєстійкості та самостійності у дітей, що мають особливі психоемоційні потреби, може бути інтеграція до виховного простору **технології арт-терапії**. Як зазначає Лебедева Л.Д., педагогічний напрям арт-терапії (відрізняється від арт-педагогіки!) має неклінічну спрямованість, розрахований на потенційно здорову особистість [2]. На перший план виходять завдання розвитку, виховання, соціалізації. Словосполучення «арт-терапія» у педагогічній інтерпретації розуміється як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої (візуальної) творчості.

Арт-терапія в освіті [2] – це системна інновація, яка характеризується: 1) комплексом теоретичних і практичних ідей, нових технологій; 2) різноманіттям зв'язків із соціальними, психологічними і педагогічними явищами; 3) відносною самостійністю (відособленістю) від інших складових педагогічної дійсності (процесів навчання, управління та ін.); 4) здатністю до інтеграції, трансформації.

У застосуванні арт-терапії можна визначити два підходи: директивний та недирективний [6].

До **директивного** ми віднесемо проведення групової арт-терапії з дітьми-жертвами депривації та дітьми з дисфункціональних сімей. Ця форма занять дозволяє дітям подолати відчуття соціальної ізоляції, сприяє зниженню тривоги та відтворенню структурованого та стабільного зрозумілого простору для самореалізації. Арт-терапія у дитячих групах може бути дуже динамічною, з імпульсивними деструктивними діями дітей. Ці особливості потребують чіткої організації їх діяльності, що буде поєднана з емпатичним відчуттям вихователя або психолога реальних переживань учасників. Директивний підхід виявляє свою ефективність у роботі з дітьми з синдромом недостатку уваги та гіперактивності, з імпульсивними дітьми, при роботі з моделлю діадичних стосунків на рівні «мати – дитина» під час взаємодії з художніми засобами у супроводі дисфункційних сімей із метою налагодження дитяче-батьківських стосунків [6].

Арт-терапевтичні директивні заняття вихованців інтернатних закладів у мікрогрупах сприяють розвитку переживання дитиною внутрішньої та зовнішньої структури свого Я та світу за рахунок відпрацювання проблемних тем та використання конкретних вправ [6].

Недирективний підхід використовує дитячу гру з елементами заняття творчістю, що виникає спонтанно, у спеціальних умовах потенційного та захисного для розвитку простору (наприклад, гра з піском та мініатюрними фігурками або взаємодія з матеріалами для малювання). Арт-терапевтичні недирективні індивідуальні заняття з молодшими школярами інтернатних закладів допомагають відновити почуття своєї гідності та реалізувати

більш широкий індивідуальний репертуар реакцій захисту та прилаштування [6]. Деякі автори відмічають цінність фізичного контакту дітей, які мають емоційні розлади, з художніми матеріалами. Цей контакт дозволяє не тільки актуалізувати та відреагувати травматичний досвід, але й відновити сферу фізичних відчуттів, що були заблоковані у результаті переживання психологічної травми втрати батьків та/або зростання в умовах недбалого та жорстокого батьківського поводження. У неструктурованому просторі дитини вперше з'являється можливість подивитися на свої почуття з боку, сфокусувати увагу на своїх переживаннях, знайти нові моделі поведінки у символічному просторі художніх образів, потім, коли більш зрілим стане Я, реалізувати у повсякденному житті. За допомогою процесу недирективних занять з арт-терапії вони мають можливість придбати необхідне відчуття особистісної цінності, відчуття, що вони можуть самі керувати своїми почуттями, усвідомлення, що їм притаманна здатність міцно стояти на обох ногах, приймати себе, бути відповідальними за себе і, таким чином, інтегрувати внутрішній образ «Я» і свій прояв зовні.

За визначенням Е. Крамер, арт-терапевтична діяльність є сильним терапевтичним фактором у роботі з соціально депривованими дітьми [10]. Ця діяльність складається з різноманітних способів взаємодії з художніми засобами та матеріалами, що не завжди приводить до створення оформленого кінцевого результату художньої творчості. В одних випадках взаємодія з матеріалами дозволяє зняти емоційну напругу, в інших – відреагувати травматичний досвід та встановити над ним контроль. Проекція дитиною своїх відчуттів на створені образи та взаємодію з художніми матеріалами сприяє створенню захисного простору в арт-терапевтичному процесі та надає додаткові можливості для рефлексії досвіду переживань з опорою на метафору та засоби символізації.

Дуже цінним при роботі з дітьми з різними поведінковими та емоційними розладами є те, що у відношеннях зі спеціалістом дитина може встановити для себе комфортну дистанцію, тому що художні матеріали та створені образи є «посередником» у її контакті з іншими людьми, світом та собою [6]. І дитина, і дорослий в арт-терапевтичному процесі набувають цінного досвіду позитивних змін. Поступово відбувається поглиблене самопізнання, самосприйняття, гармонізація розвитку, особистісне зростання. Це потенційний шлях до самовизначення, самореалізації, самоактуалізації особистості.

Якщо кожен вихованець відчуває глибокий інтерес педагога до себе і своїх робіт, виникає справді цінний контакт як основа продуктивної взаємодії. Разом з тим, у роботі з свідомістю і підсвідомістю особистості вихователю або психологу необхідно дотримуватися особливої обе-

режності, бути по-справжньому чесним і чутливим [9].

Взаємодія з іншими людьми, надання їм психологічної допомоги і підтримки вимагають від педагога – фахівця з арт-терапії розуміння самого себе, свого внутрішнього світу, власних мотивів, потреб, суперечностей, усвідомлення зони емоційних проблем, позитивних боків своєї особистості. Тому для реалізації програми з арт-терапії потрібна попередня підготовка фахівців: психологів та педагогів. Ця підготовка відбувалася під час реалізації тренінгового курсу «Виховуємо самостійність...». У структуру модулів просвітницького тренінгу для педагогів та психологів були введені вправи з елементами арт-терапії. Метою цього підходу є створення умов для само-спостереження педагогами власного досвіду переживань.

Переживши на досвіді труднощі свого особистого зростання, людина стає більш терплячою і мудрішою відносно інших [7]. У реалізації недирективних виховних впливів дуже важливо, **щоб кожен педагог відносився до себе як до суб'єкта власних змін**, розумів і приймав відповідальність за розвиток і особистісне зростання. Саме у цьому випадку можливо передати дитині відповідальність за її життя. Арт-терапевт (психолог, педагог за умовою попередньої підготовки) розділяє цю відповідальність в аспекті педагогічної підтримки, створює необхідні умови для самовираження і самопізнання. Найбільшу допомогу, як тонко помітила Н. Роджерс, ми надаємо людині тоді, коли щиро «вслухуємося» і проявляємо пошану до її здатності знайти свою власну відповідь на складне питання особистісного зростання [4].

Звернемося далі до різних визначень категорії «арт-терапія» [2]. По-перше, це динамічна система взаємодії між учасником (дитиною, дорослим), продуктом його образотворчої діяльності і арт-терапевтом (психологом, педагогом) в «фасилітуючому» арт-терапевтичному просторі. По-друге, арт-терапія може розглядатися як терапевтична процедура на основі образотворчої діяльності. По-третє, це інноваційна технологія охорони здоров'я.

Процедурна сторона виражена у структурованих арт-терапевтичних заняттях (сесіях) із гнучким алгоритмом дій. Це дозволяє відтворювати і транслювати прийоми, методи, процедури, а також отримувати передбачені результати. Разом із тим технологія арт-терапії відрізняється творчою варіативністю. Адже символічна мова малюнку точніша, ніж слова, передає зміст внутрішнього світу особистості, природний і привабливий, зрозумілий у будь-якому віці людям різних культур.

Використання педагогом (вихователем, вчителем) терапевтичного малювання в позакласній роботі дозволяє розширити діапазон гуманістично орієнтованих засобів досягнення педагогічної мети. Відповідно до образного виразу В.П. Бес-

палько, дитина в арт-терапевтичному просторі «виявляє свої почуття, але і усвідомлює їх, дізнається щось нове про себе, розвивається інтелектуально й емоційно» [2]. Побічний продукт арт-терапії, за К. Рудестам, – відчуття задоволення, що виникає в результаті виявлення прихованих талантів і їх подальшого розвитку [5].

Серед позитивних феноменів, зафіксованих як зарубіжними, так і вітчизняними фахівцями, Лебедєва визначає науково аргументовані і найбільш значущі [2]. Арт-терапія: створює позитивний емоційний настрій в групі; полегшує процес комунікації з однолітками, вчителем, іншими дорослими; сумісна участь в художній діяльності сприяє створенню відносин взаємного прийняття та емпатії; укріплює культурну ідентичність дитини, сприяє подоланню мовного бар'єру, особливо в багатонаціональних школах; дозволяє звернутися до тих реальних проблем або фантазій, які з яких-небудь причин скрутно обговорювати вербально; дає можливість на символічному рівні експериментувати з самими різними відчуттями, досліджувати і виражати їх в соціально прийнятній формі, робота над малюнками, картинами, скульптурами – безпечний спосіб розрядки руйнівних і саморуйнівних тенденцій (К. Рудестам); дозволяє пропрацювати думки і емоції, які людина звикла пригнічувати, надає можливість трансформувати їх у позитивний бік; розвиває відчуття внутрішнього контролю; арт-терапевтичні заняття створюють умови для експериментування з кінестетичними і зоровими відчуттями, стимулюють розвиток сенсомоторних вмінь і, в цілому, правої півкулі головного мозку, що відповідає за інтуїцію і орієнтацію в просторі; сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, практичних навиків образотворчої діяльності, художніх здібностей в цілому; підвищує адаптаційні здібності людини до повсякденного життя і школи; знижує втому, негативні емоційні стани і прояви, пов'язані з навчанням; ефективна в корекції різних відхилень і розладів особистості; спирається на здоровий потенціал особистості, внутрішні механізми саморегуляції і зміцнення; дозволяє вибудовувати відношення з дитиною на основі любові і взаємної прихильності і тим самим компенсувати їх можливу відсутність у сім'ї.

Як зазначають психологи та психотерапевти, арт-терапія не є чудодійною силою, здатною повністю змінити поведінкові і ментальні хворобливі паттерни. Але разом з тим, в арт-терапевтичному процесі суб'єкт набуває досвіду позитивних індивідуально-особистісних змін.

Інтеграція адаптованих методів арт-терапії до виховного простору була реалізована нами під час занять **Програми «Сім кольорів життя»** з малими групами молодших школярів інтернатних закладів різного типу (3-5 осіб). Ці заняття були рекомендовані практичним психологам та педагогам інтернатних закладів як корекційно-розвивальні з метою розвитку емоційної культу-

ри, корекції емоційно-поведінкових розладів та розвитку самостійності у дитини з деприваційною травмою.

Концептуальні положення Програми «Сім кольорів життя» базуються на розумінні емоційної зрілості як основи для інтеграції розвитку особистості дитини. Якщо розвивати автентичність дитини завдяки проходженню на символічному рівні стадій хаосу, розінтеграції, поступової ідентифікації своїх психоемоційних станів та інтеграції їх навколо центра свого свідомого Я («его» за психоаналітичною концепцією Фрейда), то дитина стає емоційно зрілою відповідно свого віку та здатною проявляти самостійність на рівні самостійного вчинку. Символічний рівень розвитку мислення забезпечується включенням у взаємодію з дитиною методів арт-терапії, адаптованих до завдань виховання, та ігрову пісочну терапію. Програма занять Програми є циклом послідовних зустрічей по 1,5 години кожне, в якому поєднуються вербальний і невербальний компоненти «переробки та трансформації» життєвого досвіду дитини. Завдання підібрані так, що дитина «як би повторює» еволюційний шлях розвитку від стадії хаосу до стадії особистісної і групової інтеграції. Програма реалізується в малих закритих групах по 3-5 вихованців. Ведучими програми були психолог та педагог/вихователь (за умовою попередньої підготовки). Один з них проводив заняття, інший – спостерігав, виконуючи роль «супервізора».

Виходячи з класифікації А.А. Осіпової програму можна віднести: **за характером спрямованості** – до «каузальних» (спрямованих на джерело і причини відхилень в розвитку дитини з деприваційною травмою, тобто на порушення первинних об'єктних стосунків та їх відновлення); **за характером змісту** програма реалізується на рівнях: «особистий», «афектно-вольовий» і «поведінковий» (на рівні взаємодії «вихованець – вихователь»); **за формою реалізації** програма поєднує «індивідуальний» процес і «груповий»; **за наявності програмованої інтервенції ведучого** – до «ситуативно-програмованих»; **за характером управління корегуючою дією** – реалізація починається з «директивного» підходу у взаємодії дитини з ведучим і переходить поступово до «недирективного», а специфіка опрацьованого матеріалу здійснюється навпаки – від «хаотичного» до «структурованого і інтеграційного»; **за тривалістю реалізації** – «тривала» і «надтривала» (може тривати 1-4 роки і зачіпає свідомі і несвідомі процеси); **за масштабом актуальних завдань** – «спеціальна» (допомога дитині, позбавленій батьківського піклування, у «переробці» деприваційної травми з метою подальшої соціалізації і придбання самостійності) [3, с. 8-10].

У структурі кожного заняття присутні вербальний та невербальний компоненти: 1) **невербальний компонент**: відзеркалення і переробка досвіду у символічній формі арт-терапевтичних

методик (тематичний проєктивний малюнок, танцювально-рухова терапія, музична терапія і робота з глиною) і методик керованої візуалізації; 2) **вербальний компонент**: визначення завдання і рефлексія пережитого досвіду, ідентифікація свого переживання на основі символів та їх інтерпретації (в міру можливості і відповідно до когнітивного та емоційного рівня розвитку дитини). Початок і завершення заняття супроводжується танцювально-руховою терапією: «Квітка розкривається», «Ресурсне коло», «Вбити дракона».

Для діагностичних цілей на початку і при завершенні програми використовується діагностична процедура з трьох компонентів: 1) динаміка особистісної інтеграції і індивідуальності оцінюється за допомогою діагностичної арт-терапевтичної методики з використанням мандали за принципом «серійного малювання»; 2) динаміка здатності ідентифікувати свої переживання оцінюється за допомогою методики «Країна відчуттів»; 3) динаміка групової згуртованості і інтеграції оцінюється за допомогою методики тематичного групового малюнка: «Місто, де збуваються мрії» і «Паперова людина: інсталяція».

Для виховання самостійності на основі емоційної зрілості і поліпшення адаптації, на думку А.А. Осіпової [3, с. 10], «є найбільш ефективним комплекс прийомів, методів і відповідна організація роботи з клієнтом або групою, що об'єднані в єдину систему». Тому програма має в собі три розділи, що співвідносяться з розділами розвивальних занять, що паралельно проводить з групою вихованців вихователь. Робота вихователя була спрямована на розвиток когнітивного механізму розвитку самостійності у молодшого школяра, програма «Сім кольорів життя» мала на меті виведення глибинних психоемоційних станів дитини з деприваційною травмою на символічний рівень з наступним усвідомленням та трансформацією. Це дозволило дитині перероблювати свій травматичний психоемоційний досвід та продовжувати психологічний розвиток відповідно свого віку.

Отже, реалізація арт-терапевтичної програми дозволила привести вихованців інтернатних закладів до прояву більшої зрілості та життєстійкості на когнітивному, емоційно-вольовому та поведінковому рівнях.

Інтеграція арт-терапевтичного процесу до виховних завдань сприяє розвитку природного прагнення дітей до самостійності. Дитина задовольняє цю потребу під час занять завдяки самостійного вибору: створення малюнку або експерименту з фарбами, глиною, пластиліном та іншими засобами. Підтримка власного бажання дитини є важливим компонентом виховання самостійності саме у просторі інтернатного закладу, коли життя регламентоване, рішення приймаються невідомо де, вплинути на нього у дитини не має ніякої можливості. Якщо дії з художніми засобами, матеріалами та образами будуть реалі-

зовані на підґрунті особистих бажань дитини, тоді у неї закріплюється самоповага та самопочуття «Я це можу...», що є першим кроком до самостійності. Мистецтво приносить радість як

дитині, так і дорослому, стає позитивним простором їх спілкування, підготовлює дитину для позитивного сприймання виховних впливів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В.В. Старовойтова. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2006. – 232 с. – («Психологические технологии»).
2. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. – СПб.: Речь, 2007. – 256 с.
3. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учеб. Пособие для студентов спец. учеб. заведений. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – С. 512.
4. Роджерс Н. Путь к целостности человека: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств. Alien Art Studio. 1997/ <http://www.ipk.alien.ru/copyright.html>.
5. Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб: Питер Ком, 1999. – С. 384.
6. Сучкова Н.О. Арт-терапия в работе с детьми из неблагополучных семей. – СПб: Речь; М.: Сфера, 2008. – 112 с.
7. Флоренская Т.А. Мир дому твоему. Человек в человеке // Воспитание школьников. – 1999. – № 1. – С. 34-39; № 2. – С. 27-31; № 4. – С. 37-40.
8. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / Под ред. Лебединского В.В. – М., 1990.
9. Hogan S, (ed.) Feminist Approaches to Art Therapy. – London and New York, 1997. – P. 297.
10. Kramer E. Art Therapy With Children. – New York: Schocken Books, Inc., 1977.

Рецензенти: д.пед.н., професор Мещанінов О.П.,
к.пед.н., доцент б.в.з. Клименюк Н.В.

© Бернацька О.Б., 2009

Стаття надійшла до редакції 15.05.2009 р.